www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Bahtiyar Vahapzâde'nin Şiirlerinde Manevî-Tasavvufî Boyut

Spiritual- Mystical Dimension in the Poems Of Bahtiyar Vahapzade

Ahmet Özkan*

Abstract: Bahtiyar Vahapzade is one of the most important literary figures of Azerbaijan and the Turkish World. Throughout his life, he penned works that prioritized national and spiritual values. The creation, internal conflicts and opposites of human beings, periods of life, love of homeland, were the main subjects of his art. The majority of the articles and theses written about him, were written by the literati which mostly focused on the figure rather than the content. The ones related to the content were limited to subjects such as their sensitivity on Turkish language, their national feelings and thoughts. The spiritual elements that feed all of this have not been sufficiently expressed. This article was written in order to identify the spiritual-mystical elements in his poems which, were not adequately dealt with in the studies about Vahapzâde. The limitation of our study, in which the synthesis interpretation method is used, constitutes the poems of Vahapzade. Several of his articles have also been cited in support of his ideas. As a result, the fact that Vahapzâde grew up in a traditional Turkish family, internalized the values he believed in by learning the traditions and customs of his family, and the discovery of the beauties in his essence revealed him as a spiritually strong personality. In his own words, he is a "suffering" person. Throughout his life, he has worried about the nation's independence and spirituality. His interest in ancient literature also enabled him to have knowledge of related spiritual dynamics. Despite the fact that he was not a Sufi, for reasons explained, his poems included spiritual-mystical elements, and his messages to the society rose on this basis. The research will offer a different perspective to the studies about Vahapzâde.

Structured Abstract: This study was written to investigate the existence of a spiritual-mystical dimension in the poems of Bahtiyar Vahapzâde, one of the most important poets of Azerbaijan and the Turkish world. The vast majority of the studies about Vahapzâde were seen to be related to the form, and research on the content of his works and especially their spiritual-mystical content was observed to be insufficient. However, knowing the elements that feed the works of Vahapzâde is very important in terms of their understanding. During the period when Bahtiyar Vahapzâde, the national poet of Azerbaijan, was brought up, there was pressure from the Communist party of the USSR in art and literature, as in all spheres of life. While many poets and writers obeyed this pressure and wrote works within the framework of the prevailing politics, Vahapzâde did not accept this and tried to tell and write the truths he knew and believed. The fact that Vahapzâde was brought up in an environment that was highly committed to its traditions and adopted national and spiritual values is effective in this sense. National and spiritual values are central in all his Works and in all his scientific and political activities. Many elements can be mentioned that feed the poetry of Bahtiyar Vahapzâde. The city of Sheki, which is the birthplace and stated to be highly connected to its traditions, is perhaps the first factor in this sense.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr. Bayburt University Faculty of Divinity Department of Sufizm.

ORCID 0000-0001-8450-9207

aozkan@bayburt.edu.tr

Cite as/ Atıf: Özkan, A. (2020). Bahtiyar Vahapzâde'nin şiirlerinde manevî-tasavvufî boyut. *Turkish Studies - Religion*, 15(3), 411-424. <https://dx.doi.org/10.47091/TurkishStudies.45443>

Received/Geliş: 24 July/Temmuz 2020

Accepted/Kabul: 20 September/Eylül 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2020

CC BY-NC 4.0

His interest in ancient literature is another determinant. Poets close to the period, such as Samed Vurgun, on which he wrote theses, and important poets and mystics such as Yunus Emre, Mevlâna and Fuzuli, who lived in the past, but whose influence continued, shaped his literary world. The poet stated that faith must preexist in man before poetry. Saying: "First comes faith, then comes poetry, the expression of that belief. There can be no unbelief in poetry." He also mentioned that the element that makes a real poet is his belief in God, which encourages him to write for the sake of truth and Justice.

Vahapzâde has also given works besides poetry. His stories and plays are just as influential as his poems. This work covers only the poems of Vahapzâde. The poems that can be obtained from the poet were scanned and spiritual and mystical elements were tried to be identified. The poems are handled by the method of synthesizer interpretation.

By saying that genuine sufi philosopher announced man as the greatest being of the universe, and perceive everything that appears in the universe as the manifestations of Allah, Bahtiyar Vahapzâde includes the "unity of existence" philosophy of the Sufis. According to him, the eternal being, that is, Allah is the most beautiful. To reach this beautiful beauty means to reach the eternal truth, which is the greatest happiness in the world. For this, a person must have love and affection. With these ideas, the poet shows that he has knowledge about Islamic Sufism.

When the poems of Bahtiyar Vahapzâde are examined, it is seen that it contains spiritual-mystical meanings, which originated from our ancient literature. Some of these spiritual elements are described as examples in our study.

1- The Concept Of Allah: Vahapzade's poem "Allah", which is included in his theatre "Feryat/Bellow", bears traces of a deep contemplation. Accordingly, Allah, who is sovereign over all, has created various signs and verses to introduce himself to man. In order to comprehend the manifestations of Allah one must first recognize himself. A man who understands his own creation and the existence of the realm reaches the truth.

2-Suffering as a Maturing Element: Vahapzade puts suffering, sorrow, and grief at the center of his life and says that understanding life means suffering. According to him, live is to sacrifice his life in the way of something. If a man realizes that the suffering he has experienced in life have matured himself, suffering becomes a desirable phenomenon. What highlighted here is both love and the suffering that leads to love. Vahapzade, aware of this fact, worries about the absence of suffering.

3-Purification of Nafs, Ascetic Religious Life: Vahapzade considers purification of nafs as a condition of rising towards Allah. The author is aware of the greatness of the soul and likens this challenging process to crossing a mountain. The man's obsession with this worldly life develops through his sense of greed for materialism. Tamah, in other words greed for material substances, is one of the bad attributes of ambition, passion and ego. In his poems, Vahapzade emphasizes how the sense of greed for materialism increases the material aspect of man, while reducing the spiritual aspect of man, i.e., the real human dimension.

4-The Existence of Man in the Face of Allah

Bahtiyar Vahapzâde, as he writes the poem "Sahibi Var, Özü Yok" is aware of the fact that the existence of the man does not exist in the face of the existence of Allah, which is also the thought of Sufi's

5- Love, Compassion, Affection:

Love, which Vahapzâde, defines as "affection" has an important place in his poems. It is possible to see that he is a person of love in all his works. Eternal or divine Love, which the Sufi's consider as the source of all the love in the world, also surrounds Vahapzâde. If eternal love permeates a heart, the world's troubles will not affect it. Love is an inexhaustible treasure. It is possible to be aware of life in a true sense, when you are able to read the book of the universe and to comprehend the manifestations of Allah, which is only be possible by owing this treasure. Man perceives servitude over and over again in the shadow of love.

6-The Concept of Human: According to the Sufi understanding, man is a well-beloved being who gathers all the meaning of a great world and is the epitome of the universe. The value given to man in Vahapzade's poems contains meanings appropriate to the Sufi understanding.

One of the subjects neglected in the works written about Bahtiyar Vahapzade is the deep Sufi aspect in the works of Vahapzade. Vahapzade is not a Sufi, but the themes that appear especially in his poems and explained above shows that he has a close interest towards Sufism.

Vahapzade, whose area of expertise is the ancient Turkish literature, used also the elements of Sufi literature in his poems.

Yunus Emre, one of the most important figures of the Anatolian Sufism, has a special place for Vahapzâde. Expressing that he has adopted his philosophy at every opportunity, Vahapzâde has used "Nazire" (the common name of the poetries that are written in the same subject, meter and rhyme to an another poetry) that can be observed from time to time in his poems.

Sufism, which has existed in our society since Islam began to expand among the Turks, has influenced our social and cultural lives and enriched our literature. We see this effect in the works of people who personally live a mystical life, as well as in the works of those who are not Sufi like Vahapzade. This result is important as it shows that Sufi thought is adopted as a way of life in society. This is also an indication that literary works are mirrors of a society.

Keywords: Mysticism, Bahtiyar Vahapzade, Poetry, Spiritual, Religious

Öz: Bahtiyar Vahapzâde, Azerbaycan'ın ve Türk Dünyasının en önemli edebî şahsiyetlerindendir. Ömrü boyunca milli ve manevî değerleri önceleyen eserler kaleme almış, insanın yaratılışı, iç çatışmaları ve zıtlıkları, ömrün dönemleri, vatan sevgisi, sanatının ana konularını oluşturmuştur. Bahtiyar Vahapzâde hakkında çoğunluğu edebiyatçılar tarafından kaleme alınan ve daha çok şekil üzerinde duran makaleler yazılmış, tezler yapılmıştır. Muhteva ile ilgili olanlar ise Türk dili konusundaki hassasiyeti, milli duygu ve düşünceleri gibi konularla sınırlı kalmıştır. Tüm bunları besleyen manevî unsurlar ise fazlaca dile getirilmemiştir. Bu makale, Vahapzâde hakkındaki çalışmalarda eksik bırakılan O'nun şiirlerindeki manevî-tasavvufî unsurları tespit etmek amacıyla yazılmıştır. Sentezci yorumlama yönteminin kullanıldığı çalışmamızın sınırlılığı Vahapzâde'nin şiirleridir. Birçok alanda sanatsal eserler veren müellifin araştırmamızda şiirleri göz önüne alınmıştır. Fikirlerini desteklemek amacıyla birkaç makalesine de atıf yapılmıştır. Netice itibarıyla, Vahapzâde'nin, geleneksel bir Türk ailesinde büyümüş olması, örf ve adetleri ailesinin aksakallılarından öğrenerek inandığı değerleri içselleştirmesi, güzellikleri kendi özünde bulması, onu manevî yönden güçlü bir kişilik olarak ortaya çıkarmıştır. Kendi deyimiyle "dertli" bir insandır. Ömrü boyunca milletin, istiklâlin, maneviyatın derdini çekmiştir. Kadim edebiyata olan ilgisi bu vasıta ile aktarılan manevi dinamikler konusunda da bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Vahapzâde bir mutasavvıf olmamasına rağmen, izah edilen sebeplerle, şiirlerinde manevî-tasavvufî unsurlara yer vermiş, topluma aktardığı mesajlar bu temel üzerinden yükselmiştir. Araştırma, Vahapzâde hakkında yapılacak çalışmalara farklı bir bakış açısı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Bahtiyar Vahapzâde, Şiir, Manevi, Dînî

Giriş

1925 tarihinde Azerbaycan'ın Şeki şehrinde dünyaya gelen Vahapzâde, İlköğrenimine Şeki'de başlamış, ailesi üç yıl sonra Bakü'ye göçtüğünden eğitimine burada devam etmiştir. 1942 senesinde Filoloji Fakültesi'ne girmiş, 1947 senesinde tamamladığı fakültede asistan olarak kalmıştır. 1951'de doktor, 1964'te doçent, 1965'te profesör unvanını almıştır. Akademik hayatın dışında siyasi faaliyetleri de bulunan Vahapzâde 1980-1985 ve 1985-1990 yıllarında Azerbaycan Parlamentosu'nda milletvekilliği yapmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından ölünceye kadar millî parlamentoda yer almıştır. Bahtiyar Vahapzâde 13 Şubat 2009 tarihinde Bakü'de vefat etmiştir. (Vahapzâde, 2000: 13-17; Akpınar, 2012: 426-428)

Azerbaycan'ın milli şairi Bahtiyar Vahapzâde'nin yetişmiş olduğu dönemde hayatın tüm alanlarında olduğu gibi sanat ve edebiyatta da SSCB Komünist partisinin baskısı mevcuttur. Birçok şair ve yazar bu baskıya boyun eğip hâkim siyaset çerçevesinde eserler kaleme alırken Vahapzâde bunu kabullenmemiş, kendi bildiği ve inandığı doğruları söylemeye ve yazmaya gayret etmiştir.

(Muradov, 2011: 102-104)Vahapzâde'nin geleneklerine son derece bağlı, millî ve manevî değerleri benimsemiş bir çevrede yetişmiş olması bunda etkilidir. Kaleme aldığı tüm eserlerinde, gerçekleştirdiği ilmî ve siyasî tüm faaliyetlerinde millî ve manevî değerler merkezdedir. İnsanın kökü ile ilgili söylemiş olduğu aşağıdaki şiiri köksüzlere verdiği en güzel cevap niteliğindedir.

Kökü var ağacın da taşın da

İnsansa kökünü gezdirir başında. (Eliuz, 2010: 65)

İnsanın hayatta çektiği tüm sıkıntılar, içine girdiği mücadeleler onun olgunlaşmasına vesiledir. Vahapzâde hem maddî imkânsızlıklar içinde büyümüş, hem de Sovyet rejiminin tüm baskılarını bizzat yaşamıştır. Aşağıdaki dörtlük adeta hayat felsefesini özetler.

Gel kışa lanet, yaza can deme

Kışın dertleri yaz içindedir

İnişte yokuş var, yokuşta iniş

En büyük ateş de buz içindedir

Daha çocukken Azerbaycan'ın büyük şairlerinden Samed Vurgun'un (ö. 1956) şiirlerini okuyan Vahapzâde, bu sayede şairliğe adım atar. 1949'da ilk kitabı *Menim Dostlarım* yayımlanır, 1950'de ise *Bahar* adlı kitabı piyasaya çıkar. Şair, Samed Vurgun'nu öylesine benimsemiştir ki, Yüksek Lisans ve Doktora tezlerini de Vurgun'un şiirleri ve sanatı üzerine yapmıştır. (Vahapzâde, 2000: 15-16)

1.Vahapzâde'nin Şiirini Besleyen Unsurlar

Bahtiyar Vahapzâde'nin şiirini besleyen birçok unsurdan söz edilebilir. Bunlar içinde doğum yeri olan Şeki şehrinin ayrı bir önemi vardır. Azerbaycan sözlü kültürü açısından oldukça zengin olan Şeki, Vahapzâde için ilham kaynağıdır. Sanatının özünde ise İsmail Gaspıralı'nın (ö. 1914) “dilde, işte, fikirde birlik” anlayışını görebiliriz. Vahapzâde hayatı boyunca bu felsefeden ayrılmamıştır. (Gürsoy, 2014: 94)

Vahapzâde'nin şiir anlayışının üç temel sacayağı vardır. Fuzûlî, Sabir ve Samed Vurgun. Dil saflığını Samed Vurgun'dan, bediî tefekkürü Fuzûlî'den (ö. 1556), toplumun dertlerine karşı hassas olmayı ise Sabir'den almıştır. (İbrahimov, 2000: 9) Mevlana (ö. 1273), Yunus Emre (ö. 1321), Ali Şir Nevâyî (ö. 1501), Karacaoğlu, Köroğlu, Ali Mahtumkulu (ö. 1797), Abdullah Tukay (ö. 1913), Aşık Alesker (ö. 1926), Cengiz Aytmatov (ö. 2008), gibi isimler de ona tesir eden şairlerdir. (Gürsoy, 2014: 94)

Vahapzâde'nin şiirlerinin ilham kaynakları araştırılınca daha birçok sebebin yanında Yunus Emre'nin felsefesi karşımıza çıkar. Şair Yunus Emre'ye hayrandır. Yunus Emre'nin; *Beni bende demen bende değilim / Bir ben vardır bende benden içeru* sözleriyle ifade ettiği “yaratılanı yaratandan ötürü sevmek” felsefesine “*Yoh, açmamışam men hele öz gönlümü aşkar/ Men, men deyilem, bir ulu fikrin özüyem men*” biçiminde yer verir. (Gürsoy, 2014: 95)

Vahapzâde Fuzuli'yi büyük bir üstat kabul eder ve ömrü boyunca onu anlamaya çalıştığını ve buna muvaffak olamadığını söyler. Fuzuli'deki tasavvufun ondan evvelki edebiyatın ortak ruhu, ananesi olduğunu dile getiren Vahapzâde'ye göre Fuzuli zamanesinin bütün bilgilerine sahip olan, kendisinden önceki edebiyat ve felsefeyi derinden bilen bir üstattır. O, muhakkak ki Mevlana'yı, Şems-i Tebrizi'yi, Mahmud Şebusteri'yi ve Nesimî'yi derinden bilmektedir. Bu edebî etki ve ananenin Fuzuli sanatında tesir göstermemesi imkânsızdır. Vahapzâde bu düşüncesiyle, Fuzuli'nin bir mutasavvıf olmadığı, şiirlerini de tasavvufî amaçlarla değil, edebî gayelerle kaleme aldığı fikrindedir. (Vahapzâde, 200: 221, 228) Bazı edebiyat tarihçileri de bu konuda Vahapzâde ile aynı

fikirdedir. Buna göre Fuzulî'nin şiirlerinde tasavvuf önemli bir yer tutar. Fuzulî aşkı tasavvufun mecazları ile yoğurarak anlatmıştır. (Mengi, 2005: 150)

Şair, imanın şiirden önce insanda var olması gerektiğini belirterek, “önce iman, sonra o akidenin ifadesi şiir gelir. İmansız şiir olamaz.” demektedir. (Vahapzâde, 2000: 23) Şairi şair yapan unsurun, onu hak uğrunda, adalet uğrunda yazmaya teşvik eden Allah’a olan inancı olduğunu belirtir. (Vahapzâde, 2000: 87)

Onun şiirinde Yunus Emre'nin coşkunuğu, Mevlana'nın hoşgörüsü ve Köroğlu'nun başkaldırışı yan yanadır. Orhan Aras, Vahapzâde ile yapmış olduğu bir sohbetle onun şöyle dediğini söylemektedir.

“Ben hep bir Mevlana aşığı oldum. İnanın Mevlana'yı cümle cümle mütalaa edebilirim. Onunla birlikte Yunus Emre'ye de vurgunumdur. Onun, “*bir ben vardır bende, benden içeri,*” sözü benim hayat programım olmuştur.” (Aras, 2015: 9) Vahapzâde, *Altınoluk Dergisi*'ne göndermiş olduğu “Tasavvuf” başlıklı şiirini Mevlânâ'ya ithaf etmiştir.

Tasavvuf

Herkesin yüreğinden

Allah'a bir yol gider

O yola bigâneler

Kendine bigânedir.

Hakk'a ulaşmak için

Kendini aşmak için

Gerek önce aşasan

Nefis adlı dağları

Şeriat bir ağaçsa

Tarikat, budakları

Hakikat, meyvesidir

Tasavvuf hak sesidir. (Vahapzâde, 2002: 10)

Varlık Dergisi'nin 1972 Ağustos sayısında İsmet Zeki Eyüboğlu “*Ölü Edebiyat*” başlıklı bir makale yazar. Makalede son asra kadar ki Türk edebiyatı “ölü edebiyat” olarak nitelendirilir. Bu makaleye oldukça üzülen Vahapzâde “*Yel Kayadan Ne Aparır*” başlıklı bir makale yazarak yine aynı dergiye gönderir ve 1973 Şubat sayısında özetlenerek yayımlanır. Bu makalede Vahapzâde tasavvuf edebiyatının ve temsilcileri olan büyük şairlerin birer taklitçi olarak gösterilmesini eleştirerek Eyüboğlu'nun tasavvuf edebiyatını idrak etmekten uzak olduğunu söyler. Vahapzâde hakiki filozof sufilerin, insanı kâinatın en büyük varlığı ilan ettiklerini, kâinatta görünen her şeyi Allah'ın tezahürleri olarak algıladıklarını söyleyerek mutasavvıfların vahdet-i vücûd felsefesine yer vermektedir. Bunun neticesi olarak toplumdaki herkesi eşit derecede saygıya layık gören sufilerin ahlak anlayışlarını, devirlerine göre son derece ilerici olarak adlandırır. O'na göre ebedi varlık, yani Allah güzeller güzeldir. Bu güzeller güzeline kavuşmak, dünyada en büyük saadet olan ebedi gerçeğe ulaşmak demektir. Bunun için insanda aşk ve muhabbetin olması lazımdır. Mevlana, Nesimî ve Fuzulî bu sebeple aşkı insan faziletinin en yüksek zirvesi sayarlar. (Vahapzâde, 2000: 216-2017; 1973: 208)

Vahapzâde, sufilerin görüşlerine iştirak ederek, dünyadaki ebedi gerçeğin güzeller güzeli olan Allah'a kavuşmak olduğunu, bunun yolunun da aşk ve muhabbetten geçtiğini söylemektedir. Ona göre, ebedi saadete ve gerçeğe kavuşmak için sevmek, sevilmek, başkasının saadetinden haz almak hakiki sûfilerin yoludur. (Vahapzâde, 2000: 216)

Vahapzâde, 16 Nisan 1996 tarihinde 7 Gün Gazetesi yazı işleri müdürüne bir mektup yazar. Yazının içeriği o tarihlerde Azerbaycan'da görülmeye başlayan Krişna isimli bir Hint mezhebiyle ilgilidir. “*Din değiştirmek beş yaşındaki çocuğu aldatmaya benziyor*” başlığını taşıyan yazıda Vahapzâde, “Allah’ı idrak etme ilmi” olarak lanse edilen Krişnacılık akımına kapılanlara uyarılarda bulunarak şöyle diyor; *Siz atalarınızın, dedelerinizin itikat ettiği İslam’ı ve ondan doğan muhtelif tarikatları, bilhassa tasavvufu yeteri kadar biliyor musunuz? Siz bugün başka dinlerden üstün sayıp kabul ettiğiniz Krişna öğretisinin tasavvufa ne kadar yakın olduğunu biliyor musunuz? Ve çok muhtemel ki ondan gıda almıştır. Tasavvufa göre Allah’ı idrakin, kendini idrakten geçtiğini biliyor musunuz? Eğer biliyorsanız hakikati, evin içini bırakıp dışında aramak ne derece doğrudur?* (Vahapzâde, 2000: 153,154) Vahapzâde’nin bu ifadeleri tasavvuf hakkındaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır. Mutasavvıfların temel düşüncelerinden olan “*Nefsini bilen, Rabbini bilir*” öğretisini, Allah’ı idrak etmek isteyenlere yol olarak göstermektedir.

2. Derunî-Tasavvufî Temalar

Şiirin etkin bir iletişim aracı olduğunu bilen mutasavvıflar, öğretilerini bu vasıta ile aktarmaya önem vermişler, bu amaçla yazdıkları şiirlerde kalıptan ziyade manayı ön plana çıkarmışlardır. Herkesin anlayabileceği sade anlatımların yanı sıra tasavvufî esasların izah edildiği, manası ehline mâlum şiirler de mevcuttur. Türkler arasında Ahmed Yesevî’den başlayan ve zamanla bir ekol haline gelen tasavvufî şiirler özellikle Türk Edebiyatında önemli ve etkin bir konuma gelmiştir. Bu muhteva sufi şairleri etkilediği gibi, mutasavvıf olmayan şairlerin eserlerini de etkilemiş, özellikle Allah’a duyulan ilâhî aşk, kadîm edebiyatımızın temel konusu olmuştur. Tasavvuf ruhunun sindiği şiirler, Allah’ın ayetlerinin ifade edildiği, dînî heyecan ve tutkuların baş gösterdiği derin anlamlı sözlerdir.

Bahtiyar Vahapzâde’nin şiirleri yukarıdaki açıdan değerlendirildiğinde, kaynağını kadîm edebiyatımızdan alan derunî-mistik manaların varlığı göze çarpar. Çalışmamızda Vahapzâde’nin şiirlerinden örnekler verilerek söz konusu muhteva incelenmiştir.

2.1. Allah Tasavvuru

Vahapzâde’nin yetiştiği yıllarda Azerbaycan’da Sovyet rejimi hâkimdir ve bu hâkimiyet edebiyatta, sanatta, din anlayışında kendisini göstermektedir. Geleneksel bir Türk ailesinde ve çevresinde yetişen Vahapzâde, ruhuna sindirdiği milli manevî değerlerle kendisini korumuştur. Şairin Allah tasavvurunu da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Vahapzâde’nin “Feryat” piyesi içinde yer verdiği “Allah” şiiri derin bir tefekkürün izlerini taşımaktadır.

*İdrakte yol açmış geceden gündüze Allah.
Güldürmesen öz gönlünü, gülmez yüze Allah.
Dünyaya şafaklar gibi Tanrım sepelenmiş,
Kalbin gözü yanmazsa, görünmez göze Allah.*

Allah Teâlâ kendisini insana tanıtmak için çeşitli göstergeler, ayetler var etmiştir. Bu göstergelerden biri de Kur’an-ı Kerim’de belirtildiği üzere gece ve gündüzün ardı sıra gelmesidir. (Âl-i İmran, 3/190). Hakk’ın tecellilerini dolayısıyla Hakk’ı idrak edebilmek için insanın ilk önce kendisini tanıması gerekir. Kendi yaratılışı ve âlemin var oluşunu idrak eden kişi Hakk’a ulaşır. Tasavvuf kültüründe kutsi hadis olarak zikredilen *Kendini bilen, Rabbini bilir* (el-Aclunî, 1351:2/262) sözü bu gerçeğe işaret etmektedir. Kâinat kitabını okumasını öğrenen insan, Yüce Mevla’nın tecellilerini görür. “Vahdette kesret, kesrette vahdet” şeklinde özetlenen, varlığa bakarak Allah’ı idrak, Allah’ı tanıyarak kâinatı ve varlığı idrak mertebesine ulaşır. “*Ararsan Mevlâ’yı*

kalbinde ara, Mekke'de, Halep'te, Şam'da değildir" diyen Yunus Emre'nin yolundan yürüyen Vahapzâde aynı hakikati bu şekilde terennüm etmektedir.

*Allah! Biliriz cisim değil, ya nedir Allah?
En yüksek olan hakta, hakikattedir Allah.
Dondunsa Tekâmül ve güzellikler önünde,
Derket, bu taaccübde, bu hayrettedir Allah.*

Sufiler marifeti yani Allah'ı idrak mevzuunu "hayret" kavramı ile bağlantılı olarak izah etmişlerdir. Allah'ın keyfiyetini idrak etme çabasında hayrete düşmek yakîn alametidir. Zünnûn-i Mısri'nin Allah'ı en iyi tanıyan kişiyi Allah hakkında en fazla hayrete düşen kişi olarak tanımlaması, Cüneyd-i Bağdâdî'nin, hayreti, düşüncenin ulaşabildiği en son nokta olarak tarif etmesi buna işaret etmektedir. (Hücvirî, 2010: 334) Buna göre Allah'ın zâtını kavramaktan âciz olduğunu idrak eden akıl hayrete düşmektedir. Yukarıdaki satırlarda Vahapzâde, sufilerin bu düşüncesi doğrultusunda Allah'ın keyfiyetini idrak çabasında, O'nun tecellilerini gören insanın taaccübüne ve hayretine vurgu yaparak idraki pekiştirmektedir.

*Gerçek de şu ki: Gizlidir her zerrede vahdet.
Bir zerre iken külle kavuşmak ulu niyet.
Gördüklerimiz zahiridir, bâtına nüfuz et.
Batındaki, cevherdeki fitrattadır Allah.*

Mutasavvıfların bir kısmına göre insanın özüyle Allah arasında parça-bütün münasebeti vardır ve insanın yüksek mertebesi bu münasebetten kaynaklanmaktadır. İnsan dünyada bu mertebesine uygun bir hayat yaşamalıdır. Çünkü yeryüzüne Allah'ın halifesi olarak gönderilmiştir. Koptuğu bütüne tekrar kavuşma çabası, insan için dünyada en önemli hedeftir. (Öztürk, 1989: 90) Hakk'ın bir tecellisi olduğunu ve O'ndan bir nefes taşıdığını idrak eden ve Hakk karşısında adeta bir zerre konumunda olan insanın hedefi Küll' olana kavuşmaktır. Ancak bu vuslatı gerçekleştirmek için zahirî gözler yeterli değildir. Burada devreye kalp girmeli ve aklın da ötesine geçerek keyfiyete nüfuz etmelidir.

*İnsan! Tepeden-tırnağa, sen arzu, dileksin.
Nefsinde doyumsuz, fakat aşkında meleksin
Zulmün yüzüne hak denilen silleni çeksen,
Sillende mühürlenmiş o gayrettedir Allah. (Vahapzâde, 1995: 90)*

Tasavvufî kültürde insan mürekkep bir varlıktır. Bünyesinde zıtlıkları barındırır. Görünen zahiri tarafıyla ten, bâtinî görünmeyen tarafıyla ruh ve nefistir. İnsan, içinde bulunan bu cevher sayesinde kendisini şekillendirir ve fitratını ortaya çıkarma fırsatını yakalar. Nefis ve ruh insan bünyesine hayat veren cevherler bütünü olduğu kadar aynı zamanda insan ülkesinin yönetimine talip iki rakiptir. Doyumsuz dünyevi istek ve arzuları nefis temsil ederken manevi ve yüce duyguları ruh temsil eder. Bu manada insan nefsinin yolunda doyumsuz bir varlık olabilecek iken, ruhun rehberliğinde aşkı tadabilir. Zulüm ise karanlık demektir, karanlığın aydınlığa dönüşmesi için Hakk'ın nuru'nun ortaya çıkarılması gerekir. Zulme Hakk'tan alınan kuvvet ile atılan tokat bu neticeyi doğurabilir.

2.2. Olgunlaştırıcı Bir Unsur Olarak Dert, Gam

Tasavvufî ıstılahta dert, Allah'a duyulan aşk ve O'na kavuşma, asli vatana ulaşma arzusudur. Bu derdin dermanı yine derdin kendisidir. Hakk Teâla insanı bu manevî derdin dermanına ulaşmada dünyevî dertler ile de denemektedir. Bu sınamalar zorlu bir süreç olsa da kişiye olumlu neticeler kazandırır. İnsanın bunlar karşısında tavrı, şükür, hamd, sükûnet ve rızâ olmalıdır.

Vahapzâde, derdi, gamı, yanmayı hayatının merkezine koymakta ve hayatı idrak etmenin yanmaktan geçtiğini söylemektedir. Ona göre yaşamak, ömrünü bir şeyin yolunda eritmektir.

Yaşamak yanmaktır, yanasan gerek

Heyatın ma'nası yalnız ondadır

Şam eger yanmırsa, yaşamır demek

Onun yaşamağı yanmağındadır (Vahapzâde, 2000: 22)

Sevgi var ise dert ve elem de vardır. Sevgi için sevgili için çekiliyorsa dert de gam da güzeldir. Nasıl ki mum eridiğinde, kömür yandığında güzelleşir, insan da sevdiğinde güzelleşir. Sevgiyi bu kadar güzel yapan belki de uğrunda çekilen dertlerdir.

Bes neden yananda mum, güzelleşir?

Dert, elem, sevginin yol yoldaşdır.

Di gel ki, sevende gam, güzelleşir.

Kömür boyananda ateş rengine

Yüzü hem kızarır, hem güzelleşir. (Vahapzâde, 1995: 19)

İnsan hayatta yaşadığı dertlerin kendisini olgunlaştırdığını idrak ederse, dert arzu edilen bir olgu haline gelir. Mevlevîlerin bir çeşit selamlaşma biçimi olan "Allah derdini artırsın" ifadesi bu gerçeğe vurgu yapmaktadır. Burada ifade edilen hem aşktır, hem de aşka götüren derttir. Bu gerçeğin farkında olan Vahapzâde derdin yokluğunu dert etmektedir.

Eğer olmasaydı deryaca derdim,

Derdin yokluğunu ben dert ederdim. (Vahapzâde, 1995: 11)

Toplumun dertlerini kendi dertlerinin önünde gören ve hayatı boyunca bu uğurda mücadele eden şairimiz, yalnızca kendini düşünen ve mutluluğu bunda arayan insanların varlığından bahseder ve başkaları için mücadele etmeyenlerin tatmış oldukları mutluluğun sahte olduğunu söyler. "Hayatta her şey aksi ile kâimdir" gerçeğinden hareketle, gam ve keder olmadan refahın ve sevincin hakikati anlaşılmaz.

Bu meydanda ne yazık daim iniş arayan

"Azca aşım, ağrımaz başım" diyenler de var

Kederdeki neşeyi, zevki anlamayanlar

Hayatın neşesinden, ferahından ne anlar (Vahapzâde, 1995: 25)

Vahapzâde Saadet Nedir? Adlı on kıtalık şiirinde hayatının çeşitli merhalelerinde bu suale verdiği cevapları söylüyor ve her defasında yanıldığını anlıyor. Neticede saadetin ne olduğunu son kıtalarda söylemektedir.

Buldum saadeti dara düşende

Alıp öz gücümü hayallerimden

Kimse...neyse..neredeysen..ben de

Gerek olduğumu bildiğim zaman

Çırağ ol, nurunu artır günbegün

Her yerde hayatın boğ zulmetini

Bence çırağ olup başkaları için

Yananlar bulur saadetini (Vahapzâde, 2004: 1/18)

Vahapzâde, “Lezzeti-Ağrısı” isimli şiirinde okuyucuya şöyle sesleniyor. Gülün hem rengi, hem de kokusu çok güzeldir, bu güzelliği görenin ve koklayanın kaynağını düşünmesi gerekir. Bir çaba, bir zahmet olmadan güzellikler ortaya çıkmaz. Şiirler de böyledir, zevkle okuduğunuz bu şiirler içimdeki yangından yansıyan bir damladır. Ağrısı bana, lezzeti sizedir. (Vahapzâde, 2004: 1/208)

2.3. Nefis Terbiyesi, Zâhidâne Hayat

Bir şeyin varlığı anlamına gelen nefis (nefs) kelimesini sufiler, kulun kötü vasıfları, huy ve fiilleri olarak izah ederler. Bu illetli vasıflar ikiye ayrılır: Birincisi iradesi ile elde ettiği günah ve isyan yani ilahi iradeye aykırı davranma, diğeri ise aşağı huylardır. (Kuşeyrî, 2017: 290) Nefis terbiyesi, bu aşağı olan huyların tedavi edilmesidir. Bu terbiye, sürekli ve ısrarlı bir mücadeleyi gerektirir. Bu kötü huyların etkisiz hale getirilmesi ile kişi ilahi iradeye aykırı davranmayı bırakır.

Vahapzâde, yukarıda da yer verdiğimiz “Tasavvuf” adlı şiirinde, nefsi terbiye etmeyi Hakk’a vasıl olmanın şartı olarak görmektedir. Yazar, nefsin azametinin farkındadır ve nefis terbiyesinin zorlu sürecini bir dağı aşmaya benzetir.

Hakk’a ulaşmak için

Kendini aşmak için

Gerek önce aşasan

Nefis adlı dağları

İnsan nefsine uyduğunda dünyanın geçici olduğunu unuttur, sanki hiç ölmeyecekmiş gibi bir hayat yaşar. Kur’an-ı Kerîm’in ifadesiyle “yalnızca bir oyun ve eğlenceden ibaret olan dünya hayatı” (el-Ankebût, 29/64) insanları peşinden sürükler.

Ey Bahtiyar, zaman ömrü eritir,

O dünyaya gitmemişken çürütür

Hep peşinden halı gibi sürütür,

Berk yapışsan eteğinden dünyanın (Vahapzâde, 1995: 231)

İnsanın dünya hayatına saplanıp kalması maddiyata karşı duyduğu tamah hissi ile gelişir. Tamah yani hırs, tutkunluk, nefsin kötü sıfatlarından. Arzu ettiği şeyleri elde ettikçe tamahı büyüyen insan kendisini bu çarka kaptırır. Mevlana’nın deyişiyle kör ve sağır olur, gönlü kararır, akıbeti idrak etmekten uzaklaştırır. Tamah, sabır, şükür ve kanaati engelleyerek rahmet kapılarının kapanmasına sebep olur. (Tunç, 2011: 158) Vahapzâde, aşağıdaki şiirinde, tamahın insanın bedenî-cismî tarafını büyütürken özünü, batın tarafını yani asıl insan boyutunu nasıl küçülttüğüne vurgu yapmaktadır.

Dünyanı yutsan da, doymaz gözlerin

Dibi görünmeyen kuyudur tamah

Âdem’den Hatem’e değirmen gibi

Ne döksen

eritir,

öğütür tamah.

Özünü yüz defa küçültür, amma

Mideni yüz misli büyütür tamah. (Vahapzâde, 2004: 1/216)

Mutasavvıf şâirlerden Eşrefoğlu Rûmî, dünyayı suya insanı da gemiye benzetmektedir. Gemi suyun üzerinde durur ve yoluna devam ederse su ona zarar vermez, ancak su geminin içine girerse o zaman helak eder. Dünya sevgisi insanın kalbinde yer etmedikçe ona zarar vermez. Ancak kalbe yer edince, hırsı, tamahı artırır. (Eşrefoğlu, 2007: 105) Vahapzâde'ye göre de, kendisini dünyanın çarkına kaptıran insan ne kadar yaşasa da doymaz, dünyanın sonu hazların da sonu olduğundan bitmesini istemez.

Yüz-yüz ömür böyle azdır doğrusu

Bir ömrü insana az sayanlara

Haramdır bu hava, haramdır bu su

Eğlenmek aşkıyla yaşayanlara. (Vahapzâde, 2004: 1/154)

Allah Teâla “Eğer şükrederseniz nimetimi ziyadeleştiririm” (İbrahim, 14/7) buyurmaktadır. Bu ilâhî buyruk, tamah hastalığına karşı insana sunulan bir reçetedir. Çünkü şükür, nimeti değil, nimeti vereni görmektir. Dünya ile ilgili bitmek bilmeyen istekler ise nimetleri önceleyerek, bunların asıl sahibi olan Allah'ı görmemizi engeller. Bu da bizi nankör bir kul haline getirir. Oysaki alınan bir nefesin bile şükürü gerekir.

Her dem soruşuram özüm-özümnden

Niye bu dünyadan gileyliyem men?

İsteyim, talebim artır gün be gün

Bu geder nankorlug neye gerekdir?

Akıllıg, dünyaya geldiği için

Birce nefese de şükür elemektir. (Mayadağlı, 1998: 319)

2.4. Hakk'ın Karşısında İnsanın Varlığı

Tasavvufta “Vahdet-i vücûd” ismiyle anılan varlığın birliği anlayışına göre hakiki mânada var olan yalnızca Allah'tır. Allah dışında var olanların varlığı hakikî değil mecazîdir. Buna göre tüm yaratılmışlar Hakk'ın tecellilerinden ibarettir. Vahdet-i vücûd düşüncesinin sistematüğını oluşturan İbn Arabî, meseleyi ayna metaforu ile izah etmektedir. Ona göre âlemlerden her bir varlık Cenab-ı Hakk'ın tecellilerini yansıtan birer aynadır. Bu tecellilerin yansımalarını en kusursuz bir şekilde yansıtacak ayna ise insandır. (Ögke, 2009: 83) Bahtiyar Vahapzâde, “Sahibi Var, Özü Yok” adlı şiirinde mutasavvıfların düşündüğü gibi Hakkın varlığı karşısında kendi varlığının yok hükmünde olduğunun farkındadır.

Yaradanım, sahibim

O, kemandır ben okum.

Atar beni yüz yere

Sahibim var ben yokum

Bu yoklukta ben neyim?

Kuruca bir gölgeyim.

Gölge gezer, dolaşır,

Yer üstünde izi yok

Dünyada her gölgenin

Sahibi var, özü yok (Vahapzâde, 1995: 52)

2.5. Aşk, Sevgi, Muhabbet

Aşk konusunda yazılan tasavvufî eserlerin en kapsamlısı olan *Abheru'l-Âşıkîn* adlı eserinde Rûzbihân-ı Baklî, kutsî hadis olarak rivayet edilen “*Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve bu yüzden âlemi yarattım*” (el-Aclunî, 1351:2/132) mealindeki sözde geçen “bilinmek”ten maksadın marifet, “istemek”ten maksadın ise muhabbet yani aşk olduğunu ifade eder. Bu görüş daha sonra aşktan söz eden mutasavvıfların hareket noktası olmuştur. Buna göre âlem aşktan yaratıldığı için âlemdaki her zerrede aşkın izleri müşahade edilebilir. (Uludağ, 1991: 13) Bu yüzden insanoğlu ezelden aşka yârdır.

Duruşum da muhabbet yerişim de muhabbet

Gülüşüm de muhabbet her işim de muhabbet

Hilkatin de anası ezelden sevgi olmuş

İnsan koca dünyaya sevmek için doğulmuş

İnsanı yaratan “aşk”tan yaratmış onu. (Mayadağlı, 1998: 326)

Sevgi, Vahapzâde'nin ifadesiyle “muhabbet” onun şiirlerinde önemli bir yer tutar. Bir sevgi insanı olduğunu tüm eserlerinde görmek mümkündür. Mutasavvıfların dünyadaki tüm sevgilerin kaynağı olarak gördükleri ebedî aşk yani ilahî aşk anlayışı şairimizi de kuşatmıştır. Ebedî sevgi bir gönüle girdiyse dünyanın derdi, kasaveti oradan gider.

Açmışken gönlümde al-elvan güller,

Bahçede açılan gül, mene lazım?

Gönlümde ebedi odum var benim

Ocakta kararan kül, neme lazım? (Vahapzâde, 1995: 225)

Sevgi, tükenmez bir hazinedir. Gerçek manada yaşamının farkına varmak, kâinat kitabını okuyabilmek, Hakk'ın tecellilerini idrak edebilmek, bu hazineye sahip olmakla mümkündür. İnsan aşkın gölgesinde kulluğu tekrar tekrar idrak eder.

Ben sevirem muhabbet şerefîmdir, şanımdır

Ben bir kuşam, muhabbet sonsuz asumanımdır

Ben sevirem, sevgisiz açılmaz gül-çiçekler

Ben sevirem, sevgisiz döyüner mi yürekler?

Ben sevirem, nurlanır yüreğim sevgilerden,

Ben sevirem, sevirem yaşayırım demek men.

Ben sevirem, sevgisiz kuş da bala uçurmaz

Ben sevirem, sevgisiz ne kış olar ne de yaz

Ben sevirem, çölü de men sevirem dağda

Gülmek kadar sevirem dolup ağlamağı da (Mayadağlı, 1998: 326)

2.6. İnsan Tasavvuru

Tasavvufî anlayışa göre insan, büyük bir âlemin tüm manasını içinde toplayan kıymetli bir varlık, kâinatın özeti mahiyetindedir. (Yılmaz, 2007: 195) Vahdet-i vücûd düşüncesi içinde değerlendirilen insan-ı kâmil anlayışı da ideal anlamda insanı temsil eder. Kur'an-ı Kerim'in ifadesi

ile Allah'ın emaneti göklere, yere ve dağlara teklif etmesi, onların bu emaneti almaktan imtina etmesi ve insanın sorunluluğu yüklenmesi (el-Ahzâb, 33/72), onun Allah'ı bilme kabiliyetini gösterir. Kendisine verilen ve sınırlı iradesi ile serbest bırakılan insanın bu potansiyeli yüceliğine işarettir. Tasavvufi eserlerde sıkça dile getirilen bu husus Yunus Emre'nin "*Bir ben vardır bende, benden içeri*" sözüyle neredeyse bir formül haline gelmiştir. Yunus Emre felsefesini benimsediğini birçok yerde dile getiren Vahapzâde'nin şiirlerine de bu tesir etmiştir. "Öz Özümü Ötesiyim" adlı şiirinde bu hususu şöyle dile getirir.

Ben dünyanın bir parası

Bir parçası, kıtasıyım.

Birce yerde ölüp ancak

Bin bir yerde bitesiyim

Biliyorum kudretimi

Öz özümü ötesiyim.

Güneş bayrak gökler çadır,

İstek bana genden bakar

Nasıl olsa evvel ahir

Ben ona de yetesiyim

Biliyorum kudretimi

Öz özümü ötesiyim. (Vahapzâde, 1995: 213)

İslam inancına göre, Hz. Peygamber'in "*Her çocuk fıtrat üzere doğar*" (eş-Şeybânî, 2001: XII/104) mealindeki hadisinde ifade ettiği gibi insan yaratılış itibarıyla temizdir, herhangi bir suç veya günahla dünyaya gelmez. Akıl ve irade ile donatılan insan kendi tercihiyle günahı ve sevabı seçer. Allah'ın istediği ise temiz yaratılan insanın temiz fıtratıyla yaşaması ve dünyadaki ömrünü bu şekilde tamamlamasıdır. Zahir ve bâtın birleşiminden meydana gelen insan, bu dengeyi korumak zorundadır. Özellikle zahiri yönüne yatırım yapanlar, insanî vasıflardan da uzaklaşırlar. Vahapzâde, kendisini temiz fıtrat ile dünyaya gönderen Hakk'a, tüm yaşamı boyunca bu temizliği ve güzelliği koruması niyazındadır.

Beni insan yaratmışsan

İnsan gibi sakla beni

Sonuç

Bahtiyar Vahapzâde, son dönemde Türk dünyasının yetiştirdiği en önemli edebiyatçılarından. Milli ve manevî değerleri iyi özümsemiş ve bunları anlatmayı dâva edinmiştir. Onun hakkında yapılan çalışmalarda eksik bırakılan bir yön, eserlerindeki derûnî-tasavvufî boyuttur. Oysa sanatı besleyen unsurlar ortaya çıkan ürünün şekillendirir. Vahapzâde bir mutasavvıf değildir ancak özellikle şiirlerinde ortaya çıkan ve yukarıda izah edilen temalar tasavvufa karşı muhabbet besleyen bir tarafı olduğunu ortaya koymaktadır. İhtisas sahası olan kadim Türk edebiyatını iyi bilen Vahapzâde, tasavvufî edebiyatın unsurlarını şiirlerinde kullanmıştır.

Vahapzâde, Fuzulî'yi üstad olarak kabul etmekte, onun sufî olmadığını ancak tasavvufun verilerini şiirlerinde en iyi şekilde kullandığını ifade eder. Benzer bir yorum Vahapzâde için yapılabilir, kendisi de bir mutasavvıf olmadığı halde eserlerinde tasavvufî neşve mevcuttur. Vahapzâde için Anadolu tasavvufunun en önemli simalarından Yunus Emre'nin ayrı bir yeri vardır.

O'nun felsefesini benimsediğini her fırsatta dile getiren Vahapzâde, zaman zaman nazire sayılabilecek ifadeleri şiirlerinde kullanmıştır.

Vahapzâde örneği üzerinden şunlar söylenebilir. İslam'ın Türkler arasında yayılmaya başladığı zamanlardan itibaren toplumumuzda varlık gösteren tasavvuf, sosyal ve kültürel hayatımızı etkilemiş, edebî ürünlerimize de sirayet ederek onları zenginleştirmiştir. Bizzat tasavvufî bir hayatın içinde olan kişilerin ürünlerinde bu etkiyi gördüğümüz gibi, mutasavvıf olamayanların ortaya koyduğu eserlerde de görmekteyiz. Bu sonuç, tasavvufî düşüncenin toplumda bir hayat tarzı olarak benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü edebî eserler, toplumun aynasıdır.

Kaynakça

- Acılûnî, İ. (1351). Keşfu'l-hafâ. Mektebetu'l-Kudüs.
- Akpınar, Y. (2012). Vahapzâde Bahtiyar, DİA. (Cilt: 42, ss 426-428).
- Aras, O. (2015). Azarbeycan'ın Dede Korkutu Bahtiyar Vahapzâde, Bəxtiyar Vahapzâde ve Azərbaycan Filologiyasının Aktüel Problemləri, Bahtiyar Vahapzâde'nin Doğumunun 90. Yılı Anısına, Bildiriler, Bakü.
- Gürsoy, Ü. (2014). Bahtiyar Vahapzâde'nin Şiirini Besleyen Kaynaklar, Bahtiyar Vahapzâde Anısına I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu Bildirileri. Haz. İsmet Çetin. Türk Tarih Kurumu.
- Eliuz, Ü. (2010). Bahtiyar Vahapzade'nin Vatan Temi ve Anne İlişkisi. Erdem Dergisi, 67-73.
- eş-Şeybanî b. Hanbelî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. (2001). Müsnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel. Thk: Şuayb el-Arnâvudî, Müessesetü'r-Risale.
- Eşrefoğlu R. (2007). Müzekki'n-Nufûs. Haz. Abdullah Uçman. İnsan Yayınları.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. (2010). Keşfu'l-Mahcûb. Haz. Süleyman Uludağ. Dergâh Yayınları.
- İbrahimov, N. (2000). Bahtiyar Vahapzâde, Azərbaycan Neşriyyatı.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. (2017). er-Risaletü'l-Kuşeyriyye. Dâru'l-Minhâc.
- Mayadağlı, H. Z. (1998). Bahtiyar Vahapzâde, Hayatı ve Eserleri, TDV Yayınları.
- Mengi, M. (2005). Eski Türk Edebiyatı Tarihi. Akçağ Yayınları.
- Muradov, N. (ts.). Türk Dünyasının Milli-Manevi Değerleri ve Bahtiyar Vahapzâde. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 31, 101-129.
- Ögke, A. (2009). İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2) 23, 75-89.
- Öztürk, Y.N. (1989). Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Tunç, S. (2011). Mesnevî'de Rahmet Kapısını Kapatın Hırs. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 25, 157-180.
- Uludağ, S. (1991). Aşk. DİA (Cilt: 4, ss 11-17)
- Vahapzâde, B. (ts.). Yel Kayadan Ne Aparır. Haz. Yılmaz Özkaya. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 31, 203-210.
- Vahapzâde, B. (1995). Gurub Düşünceleri, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Vahapzâde, B. (2000). Ömürden Sayfalar. Ötüken Neşriyat.

Vahapzâde, B. (2004) Seçilmiş Eserleri, C. I-II, Önder Neşriyat.

Vahapzâde, B. (2002) Tasavvuf. Altınoluk Dergisi, 198.

Yılmaz, Ö. (2007). Tasavvuf Kültüründe İnsan-Dünya İlişkisi. Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, 18, 191-203.